

hierarchiae capitulo symbolum nominat. Ita enim inquit: »Sacras divinas operationes hierarcha laudans consecrat divinissima et manifestat, quae laudata sunt, per symbola sancte proposita.« Et infra: »Populo quidem divina solum symbola intuente.« Et rursus: »In sacram
5 memoriam nos ducit divinae coenae, quae principale symbolum fuit eorum, quae in altari fiunt. Unde et ipse symbolorum creator optimo iure eum repellit, qui non sancte neque simili modo cum eo sacra illa coenaverit.« Cum igitur sacra illa munera etiam post consecrationem symbola nominet, [creatoremque] <et> eorum, quae nunc quotidie in
10 ecclesiis fiunt, principale symbolum illam sacramentalem coenam <et> sacramentorum in eo distributionem, ipsumque Dominum symbolorum creatorem appellet, eorum videlicet quae tum creavit— haec vero fuerunt proprii corporis consecratio, distributio, traditio—, cur non etiam figuram convenientissime vocet? Atqui quod nec praefigurativi quidem voca-
15 bulum vero Christi corpori sanguinique conveniat, idem Damascenus testatur in eodem capitulo, ita dicens: Praefigurativa futurorum dicuntur. Verum corpus et sanguis Christi, non quia non fiunt verum corpus et sanguis, sed quia nunc quidem per ea participes efficimur divinitatis Christi, tunc vero per solam visionem intellegibiliter. Hoc idem apertius
20 confirmare videtur beatus Gregorius, ideoque inquires haec nominari figuram, quia corpore et sanguine Domini nunc participamus in figura panis et vini, tunc vero eum talem, qualis vere est, manifestissima visione contemplantur. Quamobrem non video, quid tandem formidans Damascenus praefigurativi vocabulum renuerit ideoque ita ex-
25 ponere sit conatus, cum possibile sit tam ex ipsius quam ex caeterorum doctorum sententia, verum etiam corpus et sanguinem, sive figuram, sive praefigurativa nominare.

Licet igitur nobis hoc loco dicere, quod sanctus Basilius ad Amphilo-
philochium scribens Iconiensem de Dionysio Alexandrino martyre
30 inquit. Nam cum loqueretur de his, qui rebaptizandi sunt, Pepusianosque contra Dionysii sententiam rebaptizandos censeret: »Miror, inquit, quomodo hoc latuerit Dionysium, quamvis canonum omnium expertissimum.« Volebat sane Dionysius, quamquam sanctus, immo vero etiam martyr, eos qui ex Pepusianorum haeresi ad fidem venirent,
35 non debere baptizari. Cuius contrarium sentiebat Basilius, nec veritus Dionysii, et sancti et martyris, auctoritatem, qui contra eius opinionem iudicaret, diceretque ad fidem ex ea haeresi venientes rebaptizari debere, quod non recte neque in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti essent baptizati. Et nobis igitur mirandum est, quomodo dixerit
40 hoc Damascenus. Sed meminisse oportet hominem eum fuisse,

19 ὁ Διάλογος M² in marg. B in textu | 30 θαυμάζω M θαυμάζων B | καὶ μάρτυρος] B om. καὶ

μη πάνυτοι ἠκριβωμένον εἰπεῖν, ἡμᾶς τε μη δεῖν ἐντεῦθεν αὐτόν τε καὶ τοὺς ἄλλους, περὶ ὧν σαφέστατα καὶ ὁμοφώνως εἰρήκασιν, ἀλλ' ἐξ ἐκείνων καὶ ταῦτα σταθμίζειν τε καὶ κρίνειν.

- ⁸ Ἴσως δέ τις ἂν εἴποι — καὶ γὰρ οὐδὲ τοῦτο ἀδύνατον — τὰ ῥήματα ἐκεῖνα τὰ Βασιλείου, ἐν οἷς τὰ δῶρα ἀντίτυπα καλεῖ τοῦ σώματος, πρὸ τῶν κυριακῶν 5 τότε κείσθαι ῥημάτων, διὸ καὶ τὸν Δαμασκηνὸν οὕτως αὐτὰ ἐξηγήσασθαι, νῦν δ' οὐκ οἶδ' ὅπως μετατεθῆναι. πολλὰ γὰρ καὶ τοιαῦτα ἐν τῷ μακρῷ γεγόνασι χρόνῳ. παρὰ μὲν γὰρ τῷ ἀποστόλῳ δις κείμενον τὸ »τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν«, μετὰ τε τὸ »τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου« μετὰ τε τὸ »τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου«, ἡμεῖς ἀπαξ μόνον φαμέν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ. 10 τὰς τε ἱεράς πτυχάς, ἧτοι τὰ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων δίπτυχα, πολλῶ καὶ πρὸ τῶν κυριακῶν ῥημάτων κατὰ τὸν θεῖον Διονύσιον ἐν τῷ προειρημένῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τρίτῳ κεφαλαίῳ μετὰ τὸν ἀσπασμὸν δηλονότι καὶ τὴν εἰρήνην εὐθύς ἀναγορευόμενα, ἡμεῖς πολλῶ μετὰ ταῦτα νῦν λέγομεν
- M 139^v μετατεθείσης οὐκ οἶδ' ὅπως τῆς τάξεως. ὥστε οὐ θαυμαστόν, εἰ καὶ ἡ τοῦ 15 ἀντιτύπου λέξις ἐν τῇ τοῦ Βασιλείου τῆς ἱεράς τελετῆς συνθήκῃ πρὸ τῶν
- B 116 κυριακῶν ῥημάτων πρότερον κειμένη τοιαύτης παρὰ τοῦ διδασκάλου τετύχηκεν ἐξηγήσεως, ὕστερον δὲ ὑπὸ τινῶν μεταγενεστέρων ἐν ᾧ νῦν κεῖται μετατέθειται τόπῳ.
- 15, 1 Τούτων τοίνυν οὕτως εἰρημένων πρὸς τὰ ἐκ τοῦ μακαρίου Διονυσίου 20 ἀντιτεθέντα πρότερον ἡμῖν μεταβῶμεν πρῶτον αὐτοῦ τῶν ῥημάτων ἀκροασάμενοι. φησὶ γάρ· »ἐνθεν ὁ θεῖος ἱεράρχης ἐπὶ τοῦ θείου θυσιαστηρίου καταστάς ὑμνεῖ τὰς εἰρημένας ἱεράς θεωργίας Ἰησοῦ τῆς θειοτάτης ἡμῶν προνοίας, ἃς ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ γένους ἡμῶν εὐδοκίᾳ τοῦ παναγεστάτου πατρὸς ἐν πνεύματι ἁγίῳ κατὰ τὸ λόγιον ἐτελείωσεν. ὑμνήσας δὲ καὶ τὴν σεβασμίαν αὐτῶν 25 καὶ νοητὴν θεωρίαν ἐν νοεροῖς ὀφθαλμοῖς ἐποπτεύσας ἐπὶ τὴν συμβολικὴν αὐτῶν ἱεουργίαν ἔρχεται, καὶ τοῦτο θεοπαραδότως. ὁθεν εὐλαβῶς τε ἅμα καὶ ἱεραρχικῶς μετὰ τοὺς ἱεροὺς τῶν θεωργιῶν ὕμνους ὑπὲρ τῆς αὐτῶν ἱεουργίας ἀπολογεῖται πρότερον ἱερῶς πρὸς αὐτὸν ἀναβοῶν· σὺ εἶπας· »τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν.« εἶτα τῆς θεομιμήτου ταύτης ἱεουργίας 30 ἄξιός αἰτήσας γενέσθαι καὶ τῇ πρὸς αὐτὸν Χριστὸν ἀφομοιώσει τὰ θεῖα τελέσαι καὶ διαδοῦναι πανάγως καὶ τοὺς τῶν ἱερῶν μεθέξοντας ἱεροπρεπῶς μετασχεῖν, ἱεουργεῖ τὰ θειότατα καὶ ὑπ' ὄψιν ἄγει τὰ ὑμνημένα διὰ τῶν ἱερῶς προκειμένων.« πρὸς ταῦτα τοίνυν, εἰ καὶ ἀντίξουν ἡμῖν καὶ ἀνάντη
- M 140 τὸν λόγον ὄντα ὀρῶ καὶ λυθῆναι χαλεπὸν, εἴ τις μὴ εὐγνωμόνως τε ἅμα 35 καὶ ἐπεσκεμμένως τῶν λεγομένων ἀκούοι, φαμέν ὁμως καὶ μάλα θαρροῦντες
- B 116^v μηδὲ ταῦτα παρὰ γ' εὐγνωμοσιν ἀκροαταῖς ἐναντίον τι τῶν εἰρημένων δηλοῦν. τί γὰρ τῶν προρηθέντων ἀναγκαιότερον, τί δὲ σαφέστερον, ὧν οἱ προμνημονευθέντες πατέρες φασίν, τὰ κυριακὰ δηλονότι ῥήματα μεταρρυθμίζειν τὰ προκειμένα, ἐκεῖνα τὴν θυσίαν ἀπηρτισμένην ἐργάζεσθαι, καὶ αὐτῷ λόγῳ 40 τοῦ θεοῦ τὸν ἄρτον ἀγιάζεσθαι, καὶ πάλιν εἰς σῶμα διὰ τοῦ λόγου μετα-

quamvis mira sanctitate praeditum, et fieri aliquando potuisse, ut pro imbecillitate humani ingenii non recte aliquid senserit. Nos vero non ex iis vel ipsum vel alios de illis, quae palam atque unanimiter tradiderunt, sed potius ex iis haec discernere ac iudicare debere.

5 Fortassis autem, quod impossibile non est, diceret quispiam verba illa Basilii, quibus haec munera praefigurativa nominavit, tempore Damasceni locum ante verba Domini in missa Basilii habuisse, ideoque eo modo et recte exposuisse Damascenum. Nunc vero nescio, quomodo ea verba fuisse<nt> transposita. Multa enim huic similia tam longo temporum
10 intervallo acciderunt. Siquidem apud apostolum bis illa verba posita sunt: *Hoc facite in meam commemorationem*. Item post: *Hoc est corpus meum*, et post: *Hic est sanguis meus*. Nos vero semel tantum in sacra consecratione hoc dicimus. Praeterea sacras particulas, hoc est sacre
15 dormientium memoriam, multo ante Domini verba iuxta eundem Dionysium facere solebant, nos vero hoc multo post, mutato nescio quomodo ordine, facere consuevimus. Minime igitur mirandum esset, si hoc praefigurativi vocabulum Damasceni tempore ante Dominica verba locatum, dehinc a recentioribus eo, quo nunc legitur loco, mutatum ac positum fuisset.

20 His ita expositis superest, ut ad ea tandem, quae de sancto Dionysio 15, 1 ab adversariis obiici solent, respondeamus. Verba eius haec sunt: »Inde divinus hierarcha accedens ad sacrum altare laudat praedictas sacras operationes Dei, ipsius Iesu providentiae, quas pro salute generis nostri beneplacito sanctissimi Patris in Spiritu sancto secundum evan-
25 gelica verba operatus est. Postquam autem laudavit et venerandam intellectualemque speculationem eorum intellectualibus oculis perspexit, ad symbolicam eorum consecrationem venit, et hoc secundum traditionem divinam. Unde devote simul et hierarchice post laudes divinarum operationum de consecratione eorum respondet: Tu dixisti, inquires:
30 *Hoc facite in meam commemorationem*. Deinde postulans, ut dignus fiat hac consecratione et ad similitudinem Christi haec divina perficere valeat et caste distribuere, consecrat divinissima et manifestat laudata per symbola sancte proposita.« Ad haec Dionysii verba, quamquam
35 difficilis fore responsio videatur, apud eos praesertim, qui contentionis cupidores sunt quam veritatis, dicimus tamen et ingenue attestamur apud probas et devotas aures nihil in his esse, quod iis, quae supra diximus, adversetur. Quid enim, o bone Iesu, clarius, quid apertius, quid manifestius inveniri potest quam verba sanctorum doctorum, de

7 μετατεθῆναι] μετατεθειναι M B | 15 τάξεως M λέξεως B | 17 ῥημάτων] B om. | πρότερον κειμένη] V add. τούτων Δαμασκηνοῦ χρόνων μετατεθειμένη, μετ' ἐκεῖνα κειμένη εὑρίσκειται, ἴσως δὲ καὶ ἐπ' ἐκείνου ἐπὶ τοῦ ἰδίου τόπου καὶ πρὸ τῶν κυριακῶν ῥημάτων κειμένη | 20 πρὸς τὰ] B om. τὰ | 21 πρότερον] B om. | 23 τὰς εἰρημένας ἱεράς θεουργίας M V ἱεράς καὶ εἰρημένας θείας ἱεουργίας B | 26 νοητὴν M V τὴν B

ποιεῖσθαι, καὶ ἔτι πρὸ μὲν τῶν ῥημάτων ἐκείνων ἄρτον ἀπλῶς τὰ προκείμενα εἶναι, ῥηθέντων δὲ τῶν ῥημάτων εὐθὺς μεταβληθῆναι εἰς σῶμα; πῶς οὖν τούτοις τοσοῦτοις τε οὔσι καὶ τοιούτοις ἀνδράσιν, ἴσοις τε καὶ ὁμοίοις αὐτῷ τὰ τ' ἐς σοφίαν τὰ τε εἰς ἄλλην ἀρετὴν καὶ ἀγιότητα, Διονύσιος τάναντία εἶρηκεν ἄν; οὐκ ἂν τις φαίη γε τοῦτο ὀρθὰ φρονῶν.

5

- 2 Ἄλλ' ὁ φησι τοιοῦτόν ἐστιν, ὅπερ καὶ πρότερον εἰρήκαμεν, ὡς τῶν εἰς τὴν κτίσιν ἔργων ἀπάντων κοινῶν ὄντων τῆς ὅλης τριάδος, ὥστε τοῦτο ἐνδείκνυσθαι καὶ φανερόν πᾶσι ποιῆσαι, τὴν τριάδα ὅλην ἡμᾶς ἐν τῇ τῆς θυσίας ταύτης τελετῇ ἐπικαλεῖσθαι δεῖ. τοῦτο δ' ἐπεὶ ἀθρόως τε καὶ ἀχρόνως γενέσθαι οὐ δύναται, ὡς εἶρηται, μάλιστα ἀναγκαίου ὄντος τὴν πᾶσαν τῶν ἐν τῇ νυκτὶ 10 ἐκείνῃ γενομένων ἱστορίαν διαλαβεῖν, ἀνάγκη ἡμᾶς ἐν μεθ' ἑτερον, ἢ φύσεως ἢ ἡμετέρα προσφορά ἔχει, προενεγκεῖν καὶ μετὰ τὰ κυριακὰ ῥήματα, δι' ὧν τὸ πᾶν, ὡς ὁ Χρυσόστομός φησιν, ἀπαρτίζεται, δι' ὧν τὰ προκείμενα μεταρρυθμίζεται, δι' ὧν ὁ Νύσσης φησὶν ὁ ἄρτος ἀγιάζεται, δι' ὧν πρὸς σῶμα μεταποιεῖται, πατέρα τε καὶ τὸ πνεῦμα σαφῶς τε καὶ ἐμφανῶς ἐπι- 15 καλεῖσθαι. ταύτην τοίνυν τὴν ἐμφανῆ ἐπίκλησιν τὸν θεῖον ἐνταῦθα δηλοῦν
- B 117 Διονύσιον ὡς μάλιστα τοῖς πολλοῖς οὔσαν γνώριμον, ἐν οἷς φησι μετὰ τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ ἀπολογία τὸν ἱερέα εἰς τὴν τοῦ ἐντειλαμένου ἀναφέροντα ἐπιταγὴν καὶ λέγοντα· »σὺ εἶπας, τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν«, ἐπὶ τὴν ἱερουργίαν ἔρχεσθαι. λέγειν γὰρ αὐτὸν ἐνταῦθα ἱερουργίαν οὐ τὴν μόνην 20 τε καὶ κυριωτάτην καὶ ἥς ἄνευ οὐκ ἂν εἶεν ἱερουργημένα τὰ ἅγια, ἀλλὰ τὴν ἐκφανεστέραν τοῖς πολλοῖς ταύτην καὶ πρὸς τὴν πρωτίστην ἐκείνην καὶ τελεωτάτην, τὴν διὰ τῶν κυριακῶν λογίων ἀναφερομένην, ἣν ἂν ἐν τῷ αὐτῷ τε νῦν καὶ ἅμα τοῖς κυριακοῖς λόγοις εἶρηκεν ἂν ὁ ἱερεὺς, εἰ οὕτως ἐπεφύκει ἡ φύσις ἢ ἀνθρωπίνη.
- 25 3 Καὶ δῆλον ἐξ ὧν καὶ πρὸ τούτων τετελειωμένα τὰ ἅγια τίθεσθαι φαίνεται. φησὶ γάρ, ὡς ὁ ἱεράρχης ἐν μέσῳ τοῦ θυσιαστηρίου καταστάς »καὶ τὰς ἱεράς θεουργίας ὑμνήσας ἱεουργεῖ τὰ θειότατα καὶ ὑπ' ὄψιν ἄγει τὰ ὑμνημένα«. τὸ δ' ὑπ' ὄψιν ἄγειν τὰ ὑμνημένα κατὰ τὸν ἐξηγητὴν τῶν γε τοιούτων — λέγεται δὲ Μάξιμος εἶναι ὁ μέγας — σαφηνίζειν ἐστὶ τὰ ὑμνούμενα, δηλονότι 30 τὰ γε προειρημένα τοῦ Χριστοῦ θειότατα ἔργα, ὅσα δὴ καὶ κατηρίθμησεν, καὶ ἔτι εἰς ἄφεςιν ἀμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον ἐκεῖνα πεποιηθέναι αὐτὸν
- M 141 δηλαδὴ τὸν σωτῆρα. σαφὲς δ' ἐστὶν ἅπασιν, ὡς ἡ μὲν τῶν εἰς ἡμᾶς γεγενημένων εὐεργεσιῶν ἀνάμνησις τε καὶ διήγησις πρὸ τῶν κυριακῶν λέγεται λόγων. τίνες δὲ εἰσιν αὗται, αὐτὸς αὐτὰς ὁ διδάσκαλος ἀριθμεῖ. ὅθεν καὶ 35 τὸ πρὸ τῶν κυριακῶν εἶναι λόγων σαφέστατα δηλοῦται. ὡς δὲ καὶ εἰς ἄφεςιν ἀμαρτιῶν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον φέροισεν τὰ τοιαῦτα αὐτοῦ ἔργα, εὐθὺς μετὰ τὰ κυριακὰ ἔπεται λόγια, μᾶλλον δὲ ἐν αὐτοῖς πρῶτον περιέχεται τοῖς κυρια-
- B 117^v κοῖς ῥήμασιν. »τοῦτο«, γὰρ φησι, »τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον εἰς ἄφεςιν ἀμαρτιῶν.« καὶ· »τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν καὶ πολλῶν 40

17 l. c. supra 15, 1. | 27 Dionys. Areop., De eccl. hier. III 2 (PG 3, 425 D). | 30 Maxim. Conf., Scholia in Dionys. De eccl. hier. III 2 (PG 4 136 D).

quibus supra mentionem fecimus, verba Domini mutare panem in corpus, illa sacramentum integre perficere, verbo Dei panem sanctificari, panem in corpus per verbum mutari, ante verba panem simpliciter esse munus, quod offertur, post verba mox in corpus mutari, 5 aliaque huiusmodi? A quibus quomodo, quaeso te, dissentiret Dionysius, praesertim doctrina et sapientia ac vitae sanctitate aequalibus atque simillimis? Profecto nemo hoc mentis compos fateatur.

Est autem, quod Dionysius inquit, tale aliquid, quale superius 2 diximus, quod cum opera in creatura totius Trinitatis communia sint, 10 ut hoc omnibus palam fiat, operae pretium est totam nos Trinitatem invocare. Quod cum simul et absque intervallo temporis fieri non possit, cum praesertim oporteat omnem illorum, quae ea nocte gesta sunt historiam enarrare, necesse est nos unum post aliud secundum vim et naturam nostrae pronuntiationis exponere. Ita ergo post verba 15 Dominica, quibus iuxta Chrysostomum integre perficitur sacramentum ac proposita transmutantur, quibusve, ut Gregorius Nyssenus ait, sanctificatur panis, in corpusque transfertur, Patrem ac Spiritum palam atque aperte invocamus. Hanc vero manifestam invocationem tamquam multitudini notio-rem tradit beatus Dionysius, cum sacer- 20 dotem dicit, postquam pro se respondit, dicens: Tu dixisti, *Hoc facite in meam commemorationem*, tunc demum ad consecrationem accedere. Consecrationem enim hoc loco vocat non illam, quae sola et principalis est, et sine qua perfici mysterium non posset, sed eam, quae notior est ac manifestior multitudini, quaeque ad primam illam atque praeci- 25 puam, quae fit verbis Domini, refertur, quam eodem temporis momento et, ut supra diximus, eodem nunc, cum verbis Dominicis protulisset sacerdos, si id natura rerum ferre potuisset.

Hos autem ex eo quoque fit manifestius, quod etiam ante haec 3 verba perfectum iam sacramentum ponere videtur, cum dicit, quod 30 hierarcha accedens ad sacrum altare laudat praedictas sacras operationes et ita consecrat divinissima et manifestat laudata. Manifestare autem laudata iuxta expositoris sententiam, qui fuit vir sapientissimus Maximus, est clara facere, quae laudata sunt, hoc est divina opera Christi, quae enumeravit facta a Salvatore nostro in remissionem 35 peccatorum et in vitam aeternam. Haec verba sunt Maximi, immo etiam Dionysii. Nemini autem dubium est, commemorationem divinorum beneficiorum fieri ante verba Dominica. Quae vero illa sint, ipse doctor enumerat. Quamobrem et ante verba Domini fuisse haec manifestissime docere videntur. Quod autem in remissionem peccatorum 40 et vitam aeternam ipsa opera ducant, mox per verba Dominica sequitur, immo vero inter ipsa Domini verba continetur. *Hoc enim est*, inquit,

18 ἀναφέροντα *correxi* ἀναφέροντος M V B | 19 λέγοντα *correxi* λέγοντος M V B | 28 ἄγειν *corr.* M² ἐκ ἄγει | 29 τὸ δὲ ὑπ' ὄψιν . . . ὑμνημένα] B *om.* | 34 εὐεργεσιῶν V] M B *om.*

ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν.» ὥστε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν διδάσκαλον τετελειωμένα ἤδη εἰσὶ τὰ μυστήρια, ὅτε αὐτὰ εἰς ἄφεςιν ἁμαρτιῶν φέρειν φαμέν. φαμέν δὲ ταῦτα μετὰ τὰ κυριακὰ εὐθύς ῥήματα, ἢ μᾶλλον ἐν αὐτοῖς πρῶτον τοῖς κυριακοῖς ῥήμασιν. καὶ γὰρ δὴ ἐπόμενά εἰσι ταῦτα τὰ ῥήματα τοῖς τελεσιουργοῖς ἐκείνοις λόγοις, τοῖς »τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου« καὶ »τοῦτό 5 ἐστι τὸ αἷμά μου«. ὃν τρόπον καὶ τὸ πρᾶγμα, ἢ τῶν ἁμαρτιῶν δηλαδὴ ἄφεςις, τῇ τοῦ πράγματος αὐτοῦ τοῦ κυριακοῦ δηλονότι σώματος κατ' ἀξίαν μεταλήψει ἐπόμενόν τέ ἐστι καὶ ἀποτέλεσμα. ἐν τῷ μέσῳ ἄρα χρόνῳ τοῦ τε τῶν θεουργιῶν ὕμνου, ὃς πρὸ τῶν ῥημάτων γίνεται τῶν θείων, καὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν αὐτὰ ἄγειν — τοῦτο δὲ μετὰ τὰ ῥήματα ἐκεῖνα γίνεται, ὡς ἐδείχθη — ἢ 10 ἱερουργία τελεῖται ἐν αὐτοῖς δηλονότι τοῖς ῥήμασι καὶ λόγοις τοῖς τοῦ κυρίου.

M 141^v Φησὶ δὲ καὶ μετὰ ταῦτα ὁ αὐτὸς ἱερός Διονύσιος· »ὑμνήσας δὲ καὶ τὴν σεβασμίαν αὐτῶν καὶ νοητὴν θεωρίαν ἐν νοητοῖς ὀφθαλμοῖς ἐποπτεύσας ἐπὶ τὴν συμβολικὴν αὐτῶν ἱερουργίαν ἔρχεται, καὶ τοῦτο θεοπαραδότως.« ὁ ἐξηγούμενός φησι Μάξιμος· »τοῦτ' ἐστι τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον εὐλογῶν 15 τῶν ἁγίων δωρεῶν.« τὴν τοίνυν τοῦ ἄρτου καὶ ποτηρίου εὐλογίαν ἱερουργίαν φησὶ Διονύσιος, καὶ ἱερουργίαν θεοπαραδότον. τὸ δὲ τῆς ἱερουργίας ὄνομα, τὴν τελείωσιν τῶν ἁγίων δηλοῦν διὰ παντὸς τοῦ λόγου τοῦ θείου Διονυσίου δείκνυται διαρρήδην. ἢ τοίνυν εὐλογία τοῦ ἄρτου καὶ ποτηρίου, ἣν τότε κατὰ

B 118 Διονύσιον ἐποίουν οἱ ἱερεῖς ἐν τῷ λέγειν· εὐχαριστήσας, εὐλογήσας, ἀγιάσας, 20 κλάσας ἔδωκε τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ μαθηταῖς καὶ ἀποστόλοις εἰπών· λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, αὕτη μετὰ τῶν ῥημάτων ἐκείνων ἱερουργεῖ τὰ μυστήρια. ὅθεν καὶ φησιν αὐτὸ ὁ Διονύσιος θεοπαραδότως γίνεσθαι. παράδοσις δὲ τοῦ Χριστοῦ αὕτη γέγονεν λαβεῖν ἄρτον, εὐχαριστῆσαι, εὐλογῆσαι καὶ τὰ ῥήματα ἐκεῖνα τὰ προειρημένα εἰπεῖν. ὥστε καὶ τούτων τῶν Διονυσίου 25 λόγων τοῖς κυριακοῖς ῥήμασιν ἤδη ἱερουργηθῆναι τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας τῆς εὐλογίας ἠγησαμένης σαφῶς δείκνυται. καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς ἡμετέρους, οἱ μετὰ τὴν εἰς τὴν ἱεράν τράπεζαν τῶν δώρων ἀπόθεσιν οὐδέποτε αὐτὰ οὔτε πρότερον οὔτε ὕστερον εὐλογοῦσιν, ἢ ὅταν αὐτὰ καὶ ἀγιάζωσιν οἶονται, δηλονότι καὶ αὐτοὶ τὴν εὐλογίαν ἀγιάζωσιν νομίζοντες. ὅθεν καὶ τὴν εὐλογίαν ταύτην, 30

M 142 ἣν Διονύσιος καὶ Μάξιμος ἐν τῷ πρὸ τῶν κυριακῶν λόγων τόπῳ τιθέασιν, οἱ ἡμέτεροι παρεῶσιν οὐκ ὀρθῶς. ἀλλ' εἰ τότε αὐτὰ εὐλογεῖν δεῖ — δεῖ δὲ κατὰ τούτους τοὺς διδασκάλους καὶ πρὸ γε τούτων κατὰ τὴν τοῦ κυρίου παράδοσιν — τότε καὶ τελεῖσθαι αὐτὰ χρὴ πιστεύειν μάλιστα τῶν κυριακῶν ἐπιγεγενημένων ῥημάτων. εἴτ' ἐμφανέστερον τὸ αὐτὸ Διονύσιος λέγων 35 ἐπάγει, ὡς »ἄξιός τε αἰτήσας ὁ ἱεράρχης γενέσθαι τῆς θεομιμήτου ταύτης ἱερουργίας καὶ τῇ πρὸς αὐτὸν Χριστὸν ἀφομοιώσει τὰ θεῖα τελέσαι καὶ διαδοῦναι πανάγως καὶ τοὺς τῶν ἱερῶν μεθέξοντας ἱεροπρεπῶς μετασχεῖν, ἱερουργεῖ τὰ θεϊότατα«. δῆλον μὲν οὖν, ὡς τὸ ἱερουργῆσαι καὶ τελέσαι συνεχδοχικῶς τε καὶ περιληπτικῶς πρὸς τᾶλλα τὰ ἐπόμενα παραλαμβάνεται, τὸ 40

12 Dionys. Areop., De eccl. hier. III 3, § 12 (PG 3, 441 D). | 15 Maxim. Conf., Scholia in Dionys. De eccl. hier. III 3, § 12 (PG 4, 149 BC). | 35 Dionys. Areop., De eccl. hier. III 3, § 12 (PG 3, 44 § A).

corpus meum, quod pro vobis frangitur in remissionem peccatorum, et Hic est sanguis meus, qui pro vobis et multis effundetur in remissionem peccatorum. Quamobrem iuxta huius doctoris sententiam iam perfectum est sacramentum, cum dicimus remissionem peccatorum nobis
5 praeberi. Dicimus autem hoc subito post verba Domini, immo vero in ipsius Domini verbis. Sequuntur enim haec illa Domini verba, quibus perficitur sacramentum, scilicet *Hoc est corpus meum, et Hic est sanguis meus,* quemadmodum res ipsa rem ipsam sequitur, hoc est peccatorum remissio Domini corporis communionem, cuius est effectus.
10 Medio igitur illo tempore, quo divina opera ante verba Domini laudantur, et quo eadem post illa verba populo manifesta fiunt, consecratio fit illis videlicet Domini verbis.

Addit etiam postea idem sacer Dionysius: »Postquam autem
laudaverit et venerandam intellectualemque speculationem eorum in-
15 tellectualibus oculis perspexerit, ad symbolicam eorum consecrationem venit, et hoc secundum divinam traditionem.« Quem locum exponens Maximus ait: »Benedicens scilicet panem et calicem sacrorum munerum.« Ergo benedictionem panis et calicis consecrationem ait esse Dionysius, eamque secundum divinam traditionem. Benedictio igitur
20 panis et calicis, qua tunc secundum Dionysium sacerdotes utebantur, cum dicebant: Et gratias agens benedixit, sanctificavit, fregit deditque discipulis suis dicens: *Accipite et manducate, hoc est corpus meum:* haec, inquam, benedictio per verba Domini perficit sacramentum. Quamobrem secundum divinam traditionem hoc fieri inquit Dionysius.
25 Traditio enim Christi haec fuit: accipere panem, gratias agere, benedicere et verba illa pronuntiare. Nonne igitur luce clarius videmus etiam testimonio Dionysii per verba Domini consecratum esse eucharistiae mysterium benedictione praecedente? praesertim iuxta Graecorum ritum, qui post oblationem munerum in altari, nunquam ea nec antea,
30 nec post benedicunt, nisi tantum cum se existimant consecrare, quasi benedictionem consecrationi necessariam existimantes. Propter quod et hanc benedictionem, quam Dionysius et Maximus ante verba Domini faciendam censent, praetermittunt nostri, non recte quidem facientes. Quod si tunc benedicere decet, ut hi doctores sentiunt, immo vero ut
35 Dominus tradidit, procul dubio tunc prolatis Domini verbis credendum est fieri consecrationem. Subdit deinde Dionysius, quod postulans hierarcha, ut dignus fiat hac consecratione et ad similitudinem Christi haec divina perficiat et caste distribuat, participaturosque, prout sacros decet, participet, consecrat divinissima. Ex quibus manifestissime
40 apparet, quod haec verba consecrare atque perficere per synecdochen ad ea, quae sequuntur, accipi debent, id est ad castam distributionem

B 118^v διαδοῦναι δηλαδὴ πανάγως καὶ μετασχεῖν ἀξίως, ἃ πάντα, ὡς δῆλον ἐπιούσι τὴν τῆς ἱεραῆς ταύτης Ἰακώβου καὶ Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου τελετῆς συνθήκην, μετὰ τὴν ἱερουργίαν τοῦ μυστηρίου εὐχόμεθα. τότε γὰρ ἀξιοι γενέσθαι καὶ μετασχεῖν καὶ διαδοῦναι ἀξίως δεόμεθα. ὥστε τὸ ἐπιφερόμενον ἱερουργεῖν καὶ τελέσαι τὰ θεῖα ἢ κατὰ τὸν πρωθύστερον τοῦ λόγου σχηματισμὸν 5 εἴρηται ἢ τὴν ἐμφανεστέραν ταύτην τῆς τριάδος ἐπίκλησιν, ἣτις οὐχ οὕτως διαρρήδην τοῖς τοῦ κυρίου ἐμφαίνεται ῥήμασιν, σημαίνει.

16. Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τὰς ἐξ ἐναντίου ἐνστάσεις ἱκανῶς ἔχει, οὐδὲ λείπεται τις οὐδενὶ πρόφασις μὴ εἰκῆ ἐρίζειν ἐθέλοντι. μεμνήσθω δ' ὅμως πᾶς τις καὶ τούτου, ὡς τῶν προσενεχθεισῶν μαρτυριῶν τῶν θείων πατέρων καὶ 10 M 142^v διδασκάλων, οἷς τὰ κυριακὰ ῥήματα τὴν ἱερουργίαν ἀπαρτίζειν δεικνύουσι, σαφεισάτων τε καὶ ἀναντιρρήτων οὐσῶν πάντα τὰ ἄλλα πρὸς ἐκεῖνα δεῖ ἔλκειν, καὶ οὐχ ἐκεῖνα πρὸς ταῦτα, πρὸς στάθμην δὲ λέγεται πέτρον, οὐ πρὸς πέτρον στάθμην. κακείνοις μᾶλλον ἢ ὁποιοισδήποτε ἄλλοις χρῆναι πιστεύειν, τὸ μὲν ὅτι συμφώνως περὶ τούτου οἱ τ' ἐξ ἐώας οἱ τ' ἐκ δυσμῶν πατέρες 15 διδάσκουσι, τὸ δ' ὅτι καὶ οὕτω σαφῶς τε καὶ διαρρήδην, ὡς μηδεμίαν ὄλως καταλείπεσθαι ἀμφισβήτησιν, καὶ μάλιστα ἐπεὶ τὰ γε ἄλλως λέγεσθαι δοκοῦντα ἀσαφέστερά τε εἰσιν καὶ πλείους ἐπιδέχονται ἂν ἅμα καὶ διαφόρους ἐρμηνείας. τοῖς γὰρ σαφέσι πρὸς τὴν τῶν ἀσαφεστέρων κατανόησιν χρῆσθαι πάντες οἱ λόγων τρόφιμοι καὶ περὶ ἐκείνους σπουδάζοντες παρακελεύονται τε καὶ 20 αὐτοὶ οὕτω ποιούσιν. ὧν οὕτως ἐχόντων ἀξιοῦμεν τοὺς ἐντευξομένους τῷδε B 119 τῷ συγγράμματι εὐγνωμόνως τε καὶ ἄνευ ἐριδος, μόνης δὲ τῆς τῆς ἀληθείας εὐρέσεως τε καὶ εἰδήσεως χάριν καὶ μετ' ἀγάπης τὰ εἰρημένα ἐξετάσαντας μετὰ τῆς ἀληθείας γενέσθαι καὶ εὐρεθεῖσαν ἀσπάσασθαι καὶ τοῖς ἄλλοις ὑποδειῖξαι, πολλὰ χαίρειν εἰπόντας τοῖς ἀλόγως τε καὶ ἐριστικῶς, πολλάκις 25 δὲ καὶ μετὰ προπηλακισμοῦ τε καὶ ὕβρεων, ὅτι ἂν τύχοι, ἀφειδῶς ἀπορρίπτουσιν.

V *in fine*: Ἐξίσως τῷ ἑαυτοῦ πρωτοτύπῳ ὡς ἦν δύνατον.

et dignam participationem, quae omnia post consecrationem mysterii precari ac petere solemus. Quod facile est intellegere, si quis missas a Iacobo, Basilio et Chrysostomo editas diligenter animadvertat. Tunc enim supplices oramus, ut digne communicare et caeteris distribuere possimus. Quamobrem quae subiunguntur verba consecrare ac divina conficere aut per synecdochen aut per hystero-logiam dicuntur, vel forte, quod supra dictum est, manifestiorem invocationem, quae Salvatoris verbis non ita aperte continebatur, significans.

Haec habui, quae de eucharistiae sacramento, sicuti ab initio pollicitus fueram, in praesentia dissererem. Ubi ita, ni fallor, adversantium rationes atque argumenta solvi, ut nulla posthac frustra et inaniter contendendi relicta occasio videretur. Modo omnes meminerint, quam manifesta quamque extra omnem contentionem sint sanctorum testimonia, quibus ostenditur verba Domini esse, quae sacrum eucharistiae mysterium integre perficiunt, ac idcirco caetera quidem omnia verba ad haec, haec vero ad alia minime esse trahenda. His praeterea maxime omnium esse credendum, tum quia unanimes et unius sententiae omnes sunt sive orientales sive occidui, tum quod ita clare ac manifeste de hac re loquuntur, ut nulla omnino dubitatio supersit tibi. Quae ex adverso dicuntur, ita obscura et quibusdam quasi tenebris involuta sunt, ut plures variasque et vix extricabiles recipiant expositiones. Clarioribus autem ad eorum, quae obscuriora sunt, cognitionem utendum esse eruditi omnes et putant et iubent. Quae cum ita sint, ad extremum eos, in quorum manus haec forte pervenerint, hortamur atque obsecramus, ut omni reiecta contentione studio dumtaxat inveniendae veritatis haec legentes ad ipsam veritatem accedant, inventam suscipiant, susceptamque caeteris patefaciant. Valeant autem hi omnes, qui rationis callem minime sequentes, cum contentione ac saepe etiam iurgiis et contumeliis, quidquid eis in mentem vel potius buccam venerit, nemini parentes, eructare atque evomere non erubescant.

BESSARIONIS CARDINALIS
IN ILLUD EVANGELII:
SIC EUM VOLO MANERE, QUID AD TE?

Die alte Streitfrage um die angeführte Stelle der Vulgata, ob sie wie allgemein überliefert sic eum volo manere, oder mit dem griechischen ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν in si eum volo manere zu verbessern sei, hatte auch in Bessarions Akademie zu Rom Gelegenheit zu lebhafter Erörterung gegeben. Ausgangspunkt war eine bis heute noch nicht wieder aufgetauchte Schrift des Georgios Trapezuntios, die etwa aus den Jahren 1453/54 stammte¹. Auf sie ging der griechische Kardinal wahrscheinlich bald nach seiner Rückkehr von seiner Legation in Bologna (1455) mit der vorliegenden Abhandlung ein. Bisher war diese nur in einer lateinischen Übersetzung bekannt, die bei Migne P. gr. 161, 623—640 zugänglich ist. Nachdem ich den griechischen Text erstmals in der Römischen Quartalschrift 41 (1933), 189—206 herausgegeben habe, biete ich ihn hier nochmals mit Verbesserungen. Einzige Vorlage ist der schon oben S. 1 erwähnte Cod. Marc. gr. 527, Fol. 160—174 v. Die Bedeutung der Textkritik Bessarions erhellt daraus, daß diese Schrift Lorenzo Valla die Anregung zur Abfassung seiner Adnotationes zum Neuen Testament gegeben hat².

¹ Nicht zu verwechseln mit der ebendahin zielenden späteren Schrift des Georgios Trapezuntios bei Migne, P. gr. 161, 867—882.

² Zum Ganzen vgl. L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, I Paderborn 1923, S. 399—404.

Βησσαρίωνος

Ἐπισκόπου Σαβίνης, καρδινάλεως Νικαίας

fol. 160

καὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως,

εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ εὐαγγελίου τὸ ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν,

5 ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ;

Τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου ἐν τῇ αὐτοῦ τοῦ πανευφήμου καὶ εὐαγγελιστοῦ 1, 1
Ἰωάννου ἑορτῇ λατινικῶς ἀναγινώσκουμένου, ἐπεὶ πρὸς τὴν ἐρώτησιν ἢ Πέτρος
τοῦ σωτῆρος πυνθάνεται περὶ Ἰωάννου λέγων· «κύριε, οὗτος δὲ τί;» ὁ κύριος
κατὰ μὲν τὸ ἑλληνικὸν ἀποκρίνεται· «ἐὰν αὐτὸν θέλω μένειν, ἕως ἔρχομαι,
10 τί πρὸς σέ; σύ ἀκολούθει μοι», τὸ δὲ λατινικόν· «οὕτως αὐτὸν θέλω μένειν,
ἕως ἔρχομαι, φησί, τί πρὸς σέ;» ζήτησις γέγονεν, εἰ ὀρθῶς ὁ ἐρμηνεύσας
ἠρμήνευσεν. ἐμοῦ δὲ εἰπόντος μετενηνέχθαι μὲν ὀρθῶς ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς
τὸ λατινικὸν ὑπὸ γε τοῦ ἐρμηνεύσαντος ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τοῦτο δ' οὐ τοῦ ἐρμηνέως
Ἰερωνύμου, ἀλλὰ τῶν γραφῶν ἀμάρτημα γεγονέναι, οἱ ῥαδίως ἂν ἠδύναντο
15 πλανηθῆναι, τῷ λατινικῷ συναπτικῷ συνδεσμῷ τῷ σῖ, ὅπερ ἀντὶ τοῦ εἰ ἢ
ἐὰν ἑλληνικοῦ λαμβάνεται, ἐν γράμμα τὸ c ἦτοι κ προσθεμένων καὶ ἀντὶ
σῖ σῖκ ἦγουν ἀντὶ εἰ οὕτως τὸν λόγον ἀναγινώσκεσθαι γινομένων αἰτίων.
ῥᾶστα γὰρ ἂν τις ἀπαχθείη εἰς πλάνην, ἢνίκ' ἂν τις σημαντικὴ τινος λέξις
εἰς ἑτέραν λέξιν ἄλλο σημαίνουσιν ἐνὸς στοιχείου ἢ καὶ πλειόνων ἀφαιρεθέντος
20 ἢ προστεθέντος μεταποιηθῆναι δύναται. ὡςπερ ἂν εἴ τις τὸ χωρίον χόριον καὶ
τὸ ἀνάπαλιν, ἢ μίτραν εἴποι τὴν μήτραν. τινὲς τοῦναντίον σῖκ, ἦγουν οὕτως fol. 160v
διῆσχουρίζοντο ὀφείλουν ἀναγινώσκεσθαι καὶ δὴ τισὶν ἐπιχειρήμασι τοῦναντίον
ἐπειρῶντο δεικνύναι. ὀρθῶς τε γὰρ ἔχειν τὸ λατινικὸν διῆσχουρίζοντο καὶ ἢ
τοῦ ἑλληνικοῦ βέλτιον ἢ ἐπίσης εὖ ἔχειν. ταῦτο γὰρ σημαίνειν. τὸ μὲν οὖν
25 βέλτιον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔχειν ἐπεξιέναι οὐκ ἐτόλμησαν. ἦδειςαν γὰρ ἀδιανοήτων
τε ὄν καὶ πάντῃ ἀδιανοήτως ῥηθέν, εἴ γ' ἐκεῖνο μὲν Ἰωάννην αὐτὸν εὐαγγε-
λιστὴν ἦδειςαν συντεθηκέναι οὕτως ὡς ἔχει, καὶ ταῦτα λέξει τῇ ἐὰν μηδε-
μίαν ὄλως ἀμφιβολίαν ἐπιδεχομένη, τοῦτο δ' ἐρμηνέα οἶον δήποτε μετενεγκεῖν
ἄνθρωπον ἀπλῶς, οὐ τοσαύτης ὄσης Ἰωάννης ἠξιωμένον χάριτος, καὶ λέξει
30 ἀμφιβόλῳ. τῷ γὰρ σῖ, ὡς εἴρηται, σημαίνοντι τὸ εἰ ἐνὸς γράμματος τοῦ c
ἦτοι κάππα προστεθέντος ἀγνοία γραφῶν, εἰ οὕτως ἔτυχεν, ἢ ὅλη μετα-
βάλλεται ἔννοια, καὶ ἀντὶ τῆς σῖ ἦγουν εἰ ἢ ἐὰν σῖκ ἦτοι οὕτως νοεῖσθαι τε
καὶ ἀναγινώσκεσθαι ποιεῖ.

Τὸ δ' ὀρθότατά τε καὶ εὖ ἔχειν τὸ λατινικὸν καὶ δεῖν ἀναγινώσκειν· οὕτως 2
35 αὐτὸν θέλω μένειν, ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σέ; τοῦτο δὲ λόγοις τισὶν ἱκανοῖς

fol. 160 bis οἴονται κατασκευάζουσιν. πρῶτον μὲν γὰρ ἐκ τοῦ τῶν Λατίνων ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων ἀξιώματος, Ἱερωνύμου, Αὐγουστίνου καὶ τῶν ἄλλων ἐπιχειροῦσι τὴν προκειμένην ῥῆσιν οὐ διὰ τοῦ ἔάν, ἀλλὰ τοῦ οὕτως ἀναγινωσκόντων τε καὶ διηγουμένων. καὶ μάλιστα Αὐγουστίνου, ὃς τὸ παρὸν ῥητὸν ἐξηγούμενος σοφωτάτοις νοήμασι τε καὶ λόγοις, ὡς ἐκεῖνος εἶωθε, ταύτην τὴν ἔννοιαν 5 αὐτὸ σημαίνει δηλοῖ. οὐ γὰρ εἶκός αὐτοὺς ἀγνοῆσαι τάληθές, σοφωτέρους γε ἡμῶν τὴν τε λατινικὴν τὴν τε ἑλληνικὴν φωνὴν γενομένους, καὶ μάλιστα ἐπεὶ καὶ πρὸ αὐτῶν οὕτως ἦν ἐν τῷ παρὰ Λατίνοις εὐαγγελίῳ κείμενον.

³ Ἔτι οὐ καινοτομητέον οὐδὲ μεταβλητέον τῆς θείας γραφῆς καὶ μάλιστα τοῦ εὐαγγελίου, οὐ μίαν κερασίαν, οὐκ ἴωτα ἓν. ἀσεβές τε γὰρ τοῦτο καὶ ἐπι- 10 βλαβές εἶναι. καὶ τοῖς βουλομένοις ἐντεῦθεν δοθήσεσθαι ἄδειαν πάντα τὰ τῆς ἱερᾶς γραφῆς ἀνατρέπειν, οὐ μάλιστα ἀφεκτέον.

⁴ Ἔτι ὁ εἰ σύνδεσμος ποτὲ μὲν ἐπὶ βεβαιώσεως, ποτὲ δ' ἐπ' ἀμφιβολίας λαμβάνεται. ἐπὶ μὲν γὰρ ὀριστικοῦ καὶ μάλιστα μετὰ ἐνεστῶτος καὶ παρατακτικοῦ χρόνου κείμενον, ἄτε σαφεστέρων καὶ βεβαιωτέρων καὶ πρᾶγμα ὠρισ- 15 μένον καὶ ἐγνωσμένον σημαίνοντων, ἐπὶ βεβαιώσεως νοεῖ, μετὰ δὲ ὑποτακτικοῦ ἀμφιβολίαν εἰσάγει. ἐν μέντοι γε τῷ μέλλοντι χρόνῳ διὰ τὴν αὐτοῦ τοῦ μέλλοντος ἀδηλίαν τε καὶ ἀμφιβολίαν οὐτ' ἐπὶ ὀριστικοῦ βεβαίωσιν πάντη οὐτ' ἐπὶ ὑποτακτικοῦ τελείως ἀμφιβολίαν σημαίνει. καὶ τοῦτο Βιργιλίου καὶ Κικέρωνος παραδείγμασι δείκνυται. μετὰ μέντοι ἐνεστῶτος καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ 20 ὑποτακτικοῦ βεβαίωσιν ἀεὶ σημαίνει. ἐπεὶ οὖν τὸ ἔάν θέλω βεβαίωσιν σημαίνει, ταυτόν ἐστι τὸ ἔάν θέλω τῷ οὕτως θέλω.

f. 160 bis v ⁵ Ἔτι ὅπου μὴ ἡ ἄρνησις ἢ ὅλως ἀμφιβολία χώραν ἔχει, τῷ ὀριστικῷ χρηστέον μετὰ τοῦ εἰ. ἐν δ' ἐκείνῳ τοῦ εὐαγγελίου τῷ τόπῳ οὐκ ἔχει χώραν ἢ ἀμφιβολία. μετὰ ὀριστικοῦ ἄρα συντακτέον τὸ εἰ, καὶ λέγειν <δεῖ>· εἰ 25 θέλω, ὅπερ ἐστὶ ταυτόν τῷ οὕτως θέλω, ὥστε οὕτως θέλω ἀναγνωστέον. ὅτι δὲ τὸ ἔάν θέλω ταυτόν τῷ οὕτως θέλω δύναται, καὶ τοιοῦτ' ἂν τινι παραδείγματι δειχθεῖη. εἰ γὰρ τις ἐσθίωντι κρέας τῇ παρασκευῇ κρέας ἐσθίεις σὺ τῇ παρασκευῇ εἴποι; ὁ δ' ἀποκρίνοιτο· ἔάν τρώγω, τί πρὸς σέ; ταυτόν ἐρεῖ, ὥσπερ ἂν εἰ εἶπεν· ναὶ ἐσθίω, τί πρὸς σέ; ὥστε τὸ ἔάν τρώγω καὶ τὸ 30 ναὶ τρώγω ταυτόν σημαίνει καὶ ἀκολουθῶς τὸ ἔάν θέλω ταυτόν τῷ οὕτως θέλω δύναται ἂν.

⁶ Εἰ δὲ τις εἴποι, φασί, διὰ τί οὖν ὁ εὐαγγελιστῆς ἐπάγει· καὶ οὐκ εἶπεν ὁ Ἰησοῦς, ὅτι οὐκ ἀποθνήσκει, ἀλλ' ἔάν αὐτὸν θέλω μένειν, οὐδὲν λέγει. πρῶτον μὲν γὰρ οὐ τὴν τῶν ῥημάτων δύναμιν τε καὶ ἔννοιαν, ἀλλὰ τὰ ῥήματα 35 αὐτὰ ὁ εὐαγγελιστῆς ἀρνεῖται. εἶτα διὰ τοῦ οὕτως θέλω οὐ τὸ οὕτως αὐτὸν θέλειν μένειν σημαίνει, ἀλλὰ βουλομένου ἐστὶ ῥήματα ἐπιτιμῆσαι τῷ Πέτρῳ τὰ μηδὲν πρὸς αὐτὸν ἐρευνῶντι. ὅθεν φαίνεται ὕβρις εἶναι τῷ εὐαγγελίῳ, εἴ τις τὸν τόπον τοῦτον μεταποιῆσαι βούλοιο, καὶ ὡς ἀποθανατέον πρότερον ἢ μεταποιητέον, οὐδὲ δύναται ἂν τις ὀρθόδοξος εἶναι τε καὶ λογίζεσθαι ὁ 40 μεταποιεῖν δεῖν τὴν ῥῆσιν ταύτην οἰόμενος. ὁ δ' αὐτός μοι δοκεῖ μὴ χεῖρῳ ἂν ποιήσῃ δυνάμεώς τε καὶ ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος.